

O'ZBEK VA INGLIZ TILSHUNOSLIGIDAGI MATN NOMINI TARJIMA QILISHDA
UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR

Normatov Rixsimurod Quchqor o'g'li

Jizzax davlat pedagogika universiteti 2-bosqich magistranti

Xamzayev Sobir Amirovich

Ilmiy rahbar: O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti f.f.f.d. ph.d.

Annotatsiya: Tilshunoslik, matnshunoslik, tarjimashunoslik kabi sohalarni tadqiq etishga bo'lgan talab tobora ortib bormoqda. Xususan, ingliz va o'zbek tilshunosligida matn nomini tarjima qilishda uchraydigan muammolar mavzusi ham xorijiy tillarni o'rganishda va badiiy asarlarni o'zbek tiliga o'girishda aktual masalalardan biri bo'lib kelmoqda. Ushbu maqolada matn nomini tarjima qilish muammolarining lingvistik, pragmatik va semantik jihatlari ochib berilgan bo'lib uning maqsadi va ilmiy yangiligi tarjima jarayonida qo'llanilgan usullar asosida makro va mikro text nomida uchraydigan problemlarni aniqlashda namoyon bo'ladi.

Аннотация: *Спрос на исследования в таких областях, как лингвистика, текстология и переводоведение, растет все больше и больше. В частности, в английском и узбекском языкознании вопрос перевода названия текста является одним из актуальных вопросов при изучении иностранных языков и переводе художественных произведений на узбекский язык. В статье раскрываются лингвистические, прагматические и семантические аспекты проблем перевода названия текста, а ее цель и научная новизна проявляется в выявлении проблем, встречающихся в названии макро- и микротекста на основе методов используется в процессе перевода.*

Annotation: *The demand for research in fields such as linguistics, textual studies, and translation studies is increasing more and more. In particular, in English and Uzbek linguistics, the issue of translating the name of a text is one of the topical issues in learning foreign languages and translating works of art into Uzbek. Linguistic, pragmatic and semantic aspects of the problems of translating the name of the text are revealed in this the article, and its purpose and scientific innovation is manifested in the identification of the problems encountered in the name of the macro and micro text based on the methods used in the translation process.*

Kalit so'zlar: *ko'p ma'noli so'zlarni tarjima qilish, grammatik toifalarni uzatish, kontekstual ma'no, atoqli otlarni tarjima qilish, arxaizmlarni tarjima qilish.*

Key words: *translation of polysemantic words, transmission of lexico-grammatical categories, contextual meanings, translation of proper names, translation of archaisms.*

Ключевые слова: *перевод многозначных слов, передача грамматических категорий, контекстуальное значение, перевод имен собственных, перевод архаизмы.*

Matnga xos bo'lgan pragmatik element tadqiqot qilinadigan xususiyat sifatida muloqotning ajralmas aksi bo'lib xizmat qiladi. Pragmatika deb nomlanuvchi belgilar

nazariyasining bo'limi keng davr uchun mavjud bo'lsa-da, lingvistik hodisalarni tushuntirish uchun pragmatik yondashuvni qo'llash 1940-yillarga qadar paydo bo'lmagan. Ushbu metodologiya hozirgi kungacha rivojlanish bosqichlarida qolmoqda. "Pragmatika" atamasi dastlab ilmiy adabiyotlarda Ch.Morris, 1938 yilda semiotika sohasining kashshoflaridan biri. Yuqorida aytib o'tilgan kontseptsianing ta'siri tilshunoslikning barcha qirralarini qamrab oldi va matnni lingvistik so'rovning pragmatiko'lchovini qo'llab-quvvatlovchi asosiy element sifatida o'rganishga o'tishda namoyon bo'ldi. Lingvistik pragmatika sohasidagi quyidagi olimlar H. P. Grice, D. Hymes, R. C. Stolnaker, D. Vunderlich, D. Vanderveken, T. A. van Deyk, S. Levinson, J. Lich, I. P. Susov, G. G. Pocheptsov, O.G.Pocheptsov, Yu.S. Stepanov, T.V.Bulygina, N.D.Arutyunova, E.V.Paducheva, A. E. Kibrik, I.M.Kobozeva, V.Z.Demyankov, V.I.Zabotkina va Sh.Safarov, S.Boymirzayeva boshqalar tadqiqotlar olib borishgan. Ularning jamoaviy hissalarini lingvistik pragmatikani ko'p qirrali tekshirishga imkon beradigan boy bilimlarni yaratdi.

Matnning pragmatikasi masalasi til sohasidagi pragmatikani o'rganish bilan bog'liq bo'lgan domen, aniq maqsadlar va ikkilanishlarning dastlabki yoritilishiga bog'liq. Ushbu masalaga kelsak, unda keyingi shartlar hisobga olinadi:

Berilgan matn orqali, xususan uning adabiy shakli orqali etkazishga qodir bo'lgan pragmatik elementlarning yoritilishi.

Ushbu tarkibni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur shartlar quyidagilardan iborat:

Ushbu nutqning pragmatik oqibatlarini etkazish uchun ishlatiladigan lingvistik qurilmalar.

Belgilangan vazifalarni samarali hal qilish uchun pragmalingvistika va matn pragmatikasining tegishli qoidalarini har tomonlama o'rganish zarur.

Morris semiotikani uchta asosiy tarkibiy qismga ajratdi, ya'ni semantika, sintaksis va pragmatika, ular mos ravishda ular ifodalaydigan haqiqat belgilari va ob'ektlari o'rtasidagi munosabatlar, belgilar va ularning tuzilishi o'rtasidagi munosabatlar va belgilar va ularning tarjimonlari o'rtasidagi bog'liqlik (Morris 1938). Belgining yuqorida aytib o'tilgan uchta komponentini aniqlash va tushuntirishdan so'ng, muallif semantik jihat unga o'ziga xos, o'zgarmas ma'no berishini kuzatdi; sintaktik jihat belgilarni tanlashni tasodifiy emas, balki ma'lum tizim qoidalariga muvofiq belgilaydi; va nihoyat, pragmatik jihat belgi va foydalanuvchi o'rtasidagi munosabatlarning kontekstual dinamikasini belgilaydi, bunda belgining ma'nosi vaziyatning o'ziga xos xususiyatlariga va tushunishdan qat'i nazar, qabul qiluvchining kognitiv va ta'sirchan omboriga qarab o'zgarishi mumkin (Morris, 1971).

Pragmatik sohaning hozirgi talqini kelajakdagi ilmiy tadqiqotlar uchun muhim bosqich bo'ldi. Ch.Morrisning asarlariga ko'ra, R.S.Stolnaker kabi olimlar pragmatikaning ta'rifini "tilning o'z foydalanuvchilariga nisbatan dinamikasini o'rganadigan ilmiy tadqiqot" sifatida ilgari surdilar (Stolnaker, 1985: 419). Pragmatik tilshunoslik inson omilining asosiy ahamiyatini tan oladi (Stepanov, 1981, 1985; Arutyunova, 1985; Bulygina, 1981; Gak, 1982) fundamental tushuncha sifatida. Pragmatika-bu belgilar yordamida shaxslar tomonidan

tildan foydalanishni boshqaradigan turli xil sharoitlarni o'rganadigan fan (Kolshanskiy, 1984: 139). Shu bilan birga, bandlik parametrlari aloqaning yakuniy maqsadiga erishish uchun til tarkibiy qismlarini oqilona tanlash va ulardan foydalanish, ya'ni suhbatdoshga ta'sir ko'rsatish uchun zarur shart-sharoitlar sifatida talqin etiladi.

Aznaurova (1988) va Turayeva (1986) matn nazariyasi barcha uch jihatni o'zaro bog'lashini ta'kidlaydilar. Semantikani ko'rib chiqish yozma yoki og'zaki so'zni o'rganish uchun ajralmas hisoblanadi, chunki u tashqi dunyoda joylashgan haqiqiy yoki xayoliy holatlarning lingvistik ko'rinishini ifodalaydi va qo'shni haqiqat bilan aloqalarni o'rnatadi, uni tushunish vositalarini qamrab oladi. Yuqorida aytib o'tilgan element tabiatan sintaktik maydon bilan bog'langan, chunki matn fonetik, morfologik va leksik belgi tarkibiy qismlaridan tashkil topgan va uning tarkibiy qismlari alohida talqin qilinmasligi kerak, aksincha ularning boshqa tarkibiy qismlar bilan o'zaro ta'siri orqali, xususan ular ishlaydigan kontekst. Pragmatik element matn nazariyasiga yaxlit tarzda hissa qo'shadi, chunki matn aloqaning asosiy sub'ektini ifodalaydi va mavzuga oid ma'lumotlarni tarqatish maqsadi bilan birgalikda baholovchi va boshqa pragmatik ma'lumotlarni etkazish maqsadiga xizmat qiladi.

Pragmatika semantika bilan bir qatorda aksariyat adabiy asarlarda matnning bir jihati sifatida tan olingan. Zamonaviy ilmiy landshaft semantika va pragmatika o'rtasida aniq belgilangan farqlarni taklif qilmaydi. D.Vunderlich tushuntirganidek, semantikani o'rganish sohasi adabiy asarning ichki qiymatini, ya'ni jumlar va ularning tarkibiy qismlarining semantik ma'nosini xolis kontekstda talqin qilish uchun ishlatiladigan usullarni anglatadi. Pragmatika ushbu jumla yoki bayonotni keng kontekstda tushuntirish bilan bog'liq. Ushbu kontekst oldingi izchil nutqni, shuningdek, aloqa ishtirokchilarining e'tiqodlari va umidlarini, ularning shaxslararo aloqalarini va umumiy majburiyatlarini qamrab oladi; Vunderlich (1980:304).

R. Poznerning nazariy asoslariga asoslanib, semantika va pragmatika o'rtasidagi farqni kommunikativ almashinuvlarda tilning ma'nosi va ishlatilishi o'rtasidagi aniq farq orqali o'rnatish mumkin. Leksemaning ahamiyati va ishlatilishini singular shaxsning bir-birini to'ldiruvchi ikkita tomoni deb hisoblash mumkin emas; aksincha, ular qasddan farqlashni talab qiladi. Posner (1980) tabiiy tillar yordamida muloqot qila oladigan shaxslar nafaqat so'zlarning aniq ma'nolarini, balki ulardan foydalanishni tartibga soluvchi belgilangan konventsionalarni ham qo'lga kiritganligini ta'kidladi (Posner, 1980: 169-203). Semantika, sintaksis va pragmatika o'rtasidagi korrelyatsiyaga kelsak, I.P.Susov ushbu elementlar orasida ierarxik aloqa mavjudligiga ishonadigan ko'pchilik tilshunoslar bilan kelishib oladi. Xususan, sintaksisga semantika, semantikaga pragmatika ta'sir qiladi va har uch komponent ham matn tuzilishiga va vaziyat omillariga o'zaro bog'liqdir. (Susov, 1984:12).

Semantika va pragmatika o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi tadqiqotida F. Kiefer ko'p hollarda jumlaning ma'nosi uning kontekstda ishlatilishi bilan belgilanadi, degan nazariyani taklif qiladi, ammo umuman gapning kontekstini tushunish uning semantik

tavsifiga bog'liq deb aytish ham to'g'ri. Kiefer (1985: 347) ma'lumotlariga ko'ra, semantika va pragmatika bir-biriga bog'liq bo'lib, ularning hech biri ikkinchisiz mavjud bo'lolmaydi. Garchi J.Lich semantika va pragmatikani farqlash uchun turli xil tushunchalarni taklif qildi, uning so'nggi ishi shuni ko'rsatadiki, bu ikki sohani bir-birini to'ldiruvchi deb hisoblash muhimdir. Semantika ham, pragmatika ham til ramzining ma'nosi bilan bog'liq bo'lsa-da, ular "ma'no"fe'lining turli talqinlari bilan ajralib turadi. Lichning so'zlariga ko'ra, semantika " ma'nosi nima? "Pragmatist" so'zni ishlatish ortidagi taxmin qilingan xabar nima?" D.Leach shunga o'xshash nuqtai nazarga ega. Allwood (1981:177) ma'lumotlariga ko'ra, semantik-pragmatik usullarga qarshilik ko'rsatishdan voz kechish va buning o'rniga kontekstual moslashuvchanlikni til ma'nosining asosiy roli sifatida tan olish foydaliroq bo'lishi mumkin. Biz so'zlarning ma'nolari va ulardan amaliy foydalanish o'rtasida murakkab bog'liqlik borligini tan olamiz.

P.Sgall semiotikaning faqat ikkita sohasi, ya'ni semantika va pragmatikaning yaqinlashuvi va o'zaro ta'sirini ta'kidlab, ushbu istiqbol bilan uyg'unlashdi. Sgall tabiiy tilda tarkibiy qismlar etishmayapti va buning o'rniga uning semantik tuzilishini o'rnatish uchun pragmatikaga tayanadi, bu erda semantik aloqalar ustiga pragmatik aloqalar o'rnatiladi. (Sgall, 1976)

Pragmatikani semantika va sintaksis bilan bir qatorda baholashda sintaksis semantika va pragmatikadan tarkibga nisbatan ifoda uslubiga qaratilganligi jihatidan farq qilishi ayon bo'ladi. Semantika va pragmatika sohalarini yagona tarkib sxemasiga birlashtirish imkoniyati dastlab tadqiqotning dastlabki bosqichida ularni lingvistik tarkib yo'nalishi sifatida kiritish to'g'risida qaror qabul qildi. D.L.Ximes lingvistik tahlilda pragmatikaning mavjudligini aniqlagan va uni so'roq mavzusi sifatida o'ziga xosligini aniqlagan olimlar qatoriga kiradi. Ko'rib chiqilayotgan shaxs pragmatikani semantikaning ajralmas tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqdi va nutq xulq-atvori va tildan foydalanishni tekshirishning imperativ xususiyatini ta'kidladi. Shaxs shunday dedi: "bizning e'tiborimiz semantikaga ahamiyat va oqibatlarini tekshirish sifatida qaratilishidan qat'i nazar, bunday tergov ajralmas hisoblanadi yoki" pragmatik oqibatlar" deb nomlanishi mumkin bo'lgan narsalarni qamrab oladi " (Ximes, 1975: 48).

Pragmalingvistika sohasi, shuningdek, lingvistik pragmatika deb ataladi, lingvistik so'rovning o'ziga xos sohasi sifatida o'z pozitsiyasi bilan tan olingan. Uning asosiy nuqtasi ma'ruzachi/yozuvchi va tinglovchi/ o'quvchi interaktiv nutq bilan shug'ullanadigan ma'lum bir kommunikativ-pragmatik muhitda lingvistik elementlar va ularning kontekstga bog'liq bandligi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishdir. Ushbu makon kommunikativ uchrashuvning vaqtinchalik va fazoviy koordinatalari, kommunikantlarning maqsadlari va taxminlari va aloqa dinamikasini shakllantiradigan boshqa tegishli omillar kabi aniq ko'rsatkichlar bilan belgilanadi.

Tilshunoslik (muqobil ravishda pragmalingvistika deb nomlanadi) haqidagi dastlabki tushunchalar ilmiy nutqda munozara mavzusi bo'lib qolmoqda. Pragmatikani tilshunoslikning alohida jihati deb hisoblamaydigan, aksincha uni ushbu sohaning ajralmas

qismi deb hisoblaydigan ilmiy nuqtai nazar mavjud. Lingopragmatikani o'z mavzusi, maqsadi va tadqiqot metodologiyasiga ega bo'lgan o'zini o'zi ta'minlaydigan soha sifatida tasniflashga ziddir. Pragmatikani ba'zi olimlar tilning kommunikativ funktsiyasi va til harakatlariga asoslanib, lingvistik hodisalarni dekodlashga harakat qiladigan intizom deb ta'rifladilar (Bierwisch, 1980:15). Uning asosiy maqsadlaridan biri nutq harakatlarini o'rganish va ularning tarkibiy va funktsional xususiyatlarini kengroq nazariy doirada o'rganish imkoniyatini o'rganishdir.

Pragmatikaning alohida o'rganish sohasi sifatida paydo bo'lishi ancha vaqtdan keyin sodir bo'ldi. Rossiyalik tadqiqotchi Y.S.Stepanovning fikricha, pragmatikani asosiy mavzu, butun matnning "men" va uning yaratuvchisi bilan bog'liq bo'lgan izchil va kengaytirilgan diskurs dinamikasi bilan bog'liq ilmiy soha sifatida konseptuallashtirish mumkin (Stepanov, 1981: 332). Diskursiv tahlilning maqsadlari, ehtimol, tadqiqotga asoslangan sotsiologik yo'nalish bilan chambarchas bog'liqdir. Bundan tashqari, ushbu analitik metodologiyaning ko'lami o'zini namoyon qilish kontseptsiyasidan pragmatika falsafasiga qadar bo'lgan ko'plab nazariyalarni qamrab oladi.

Van tomonidan tasvirlangan belgining pragmatik nazariyasining maqsadi. Deyk deklaratsiyalar va odamlar bilan muloqot qilishning turli usullari o'rtasida aloqa o'rnatish atrofida aylanadi. Shunday qilib, pragmatik nazariya pragmatik talqinni tartibga soluvchi qoidalarni kiritishni talab qiladi, bu har bir bayonotga o'ziga xos illokatsion kuch yoki maqom beradi (Dyck, 1989:14). Van Deyk tomonidan taklif qilingan nutq tushunchasi nafaqat yozma yoki og'zaki asarni yaratishni, balki manfaatdor shaxs tomonidan ma'lumotni tanlash va qayta ishlash taktikasining mavjud ma'lumotlarga ta'sir darajasini ham qamrab oladigan ko'p qirrali kommunikativ hodisa sifatida talqin etiladi.

Deyk (1989: 121) nutqni lingvistik tuzilmalar, kognitiv mahorat va pragmatik xatti-harakatlarning ko'p qirrali birlashishi sifatida ko'rib chiqish mumkinligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv turli xil bilim shakllaridan kelib chiqadigan semantik izchillik belgisini aniqlash orqali nutqni farqlashga imkon beradi. Nutq mexanizmi shunchaki matnli yoki dialogik ramka bilan chegaralanib qolmaydi, aksincha aloqa ishtirokchilarini, shuningdek, so'zlarni ishlab chiqarish va idrok etishning asosiy mexanizmlarini ochib beradigan ijtimoiy muhitni tarqatadigan ko'p qirrali kommunikativ hodisani tashkil etadi.

Pragmatikani ikki xil prizma orqali ko'rib chiqish mumkin: 1) lingvistik elementlarga (shu jumladan matnlar, jumlarlar, so'zlar va fonetik yoki fonologik xususiyatlarga) va ularning pragmatik imkoniyatlariga tizimli yo'naltirilgan nuqtai nazardan urg'u berish; va 2) o'zaro ta'sir qiluvchi shaxslar o'rtasidagi kommunikativ almashinuvlar dinamikasiga va kommunikatorni yaratishga e'tibor.- Markaziy (avtotsentrik) aloqa modellari. Dastlabki yo'nalishdagi tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi semantika va pragmatika o'rtasidagi chegaralarni demarkatsiya qilish muammosini hal qilish bilan bog'liq bo'lib, bir vaqtning o'zida lingvistik ma'nolarni paritetga muvofiq ko'rib chiqish bilan bog'liq (Pozner, J.R. Serl va P. Sgoll) tomonidan ishlab chiqilgan. Semantika fanida til birliklarining kontekstdan mustaqil semantikasini va bayonotlar va takliflarning haqiqatining kontekstdan mustaqil

shartlarini kiritish tendentsiyasi mavjud. Aksincha, pragmatika sohasida og'zaki bayonotlarning ekspressiv funktsiyalarini, shuningdek ular orqali etkazilgan jummalarga ta'sir qiladigan vaziyat sharoitlarini qamrab olish tendentsiyasi mavjud.

Pragmatik so'rov sohasida tilshunoslar uchun matn tilshunosligi, stilistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika va funktsional leksikologiya kabi turli fanlar bilan shug'ullanish juda muhimdir. Lingvistik pragmatikaning intizomi psixolingvistika va sotsiolingvistikaning tegishli sohalarini bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, Amerika ilmiy nutqida pragmatika ko'pincha ushbu ikki domen ostiga tushadi. Lingvistik pragmatikani o'rganish tabiiy til, nutq akti nazariyasi, funktsional sintaksis, matn tilshunosligi, diskursiv tahlil va matn nazariyasi bo'yicha falsafiy so'rov orqali qo'shimcha ravishda xabardor qilinadi, bunda pragmatika va matn nazariyasi assotsiatsiyasi Z. Y. Shmidt asarlarida kuzatiladi. Bundan tashqari, maydon qo'shilish orqali boyitiladi suhbat-tahlil bilan, nutqning etnografiyasiva yaqinda, kognitiv fan, shuningdek so'rovlar sun'iy intellekt, faoliyatning umumiy nazariyasiva aloqa nazariyasi. Lingvistik pragmatikaning keng doirasi 1985 yilda Levinson tomonidan batafsil bayon etilgan deixis, suhbat implikaturalari, nutq harakatlari, taxminlar va suhbat tuzilmalari kabi turli xil masalalarni qamrab oladi. Tilshunoslik sohasida barcha tegishli ilmiy tadqiqotlar emas, balki alohida "inson omili" dan kelib chiqadigan tadqiqot so'rovlarini ko'rib chiqish uchun ma'lum bir qiziqish darajasi mavjud.

Pragmatikaga oid tarkib matnga tegishli pragmatikaga oid munozarali masalani tashkil qiladi. Mavzuga oid bir nechta istiqbollari mavjud. Matn pragmatikasining turli xil istiqbollari orasida, u jumla pragmatikasini, shuningdek individual nutq harakatlarining pragmatikasini birlashtirishni o'z ichiga oladi. Ushbu nuqtai nazar generativistlar va haqiqiy bo'linish nazariyasi tarafdorlari tomonidan taqsimlanadi. Muqobil nuqtai nazar, matnning umumiy uyg'unligi uning muallifi va mo'ljallangan auditoriyasi bilan uzviy bog'liqligini va uning maqsadiga erishishdagi samaradorligi xabarni kodlash va uzatishning vijdonli va qasddan kommunikativ harakatiga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Yuqorida aytib o'tilgan istiqbollari nafaqat kelishmovchilikka ega emas, balki o'zaro yaxshilanishga olib keladi va shu bilan ekspertiza tahliliga xos bo'lgan ikkilikni o'zida mujassam etadi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Longman Dictionary of English idioms [Text]. - L.: Longman, 1981.- 1007 p.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. -M.: Russkiy yozik, 1981, 452-b
3. Безменова, Л.Э. Функционально-семантические и прагматические особенности речевых актов [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук Л.Э. Безменова. - Самара, 2001. - 18 с.
4. Ахманова, О.С. Вопросы оптимализации естественных коммуникативных систем. [Текст] О.С. Ахманова. - М., 1971.
5. Greimas, A.J. Semantique structurale: Reherche de methode [Text] I A.J. Greimas. -

Paris: Larousse, 1966. - 160 p.

6. Slama-Casacu, T. Code levels, interdisciplinary approach and the object of psycholinguistics [Text] I T. Slama-Casacu II *Revue roumaine des sciences sociales. Serie depsychologic* 1970. -№ 14. -P. 51-77.

7. Wunderlich, D. Methodological remarks on speech act theory [Text] I D. Wunderlich II *Speech Act Theory and Pragmatics*. - Dordrecht, 1980. -P. 301-305.